

نادره کار دوران

و کتاب

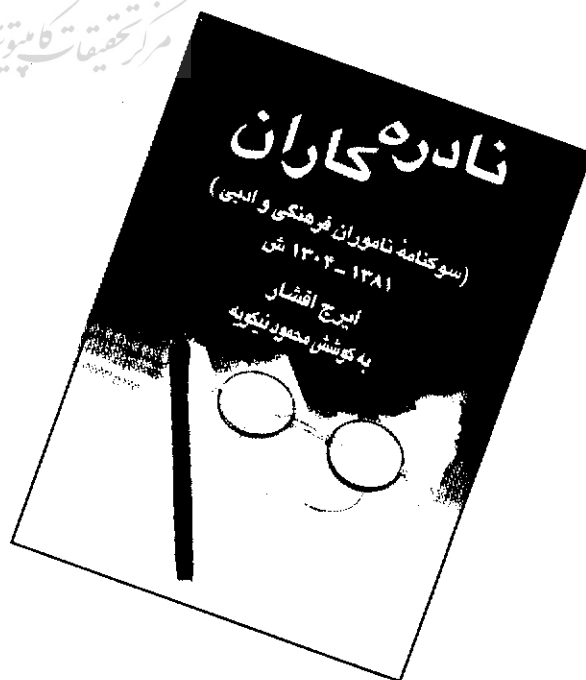
«نادره کاران»

غلامرضا کلی زواره

گذری به زندگی علمی و فرهنگی

ایرج افشار فرزند زنده یاد دکتر محمود افشار یزدی است که در شانزدهم مهر ماه ۱۳۰۴ ش در تهران دیده به دنیا گشود. وی پس از گذراندن دوره دبستان و دبیرستان، در رشته قضایی دانشکده حقوق دانشگاه تهران تحصیل نمود. هر چند افشار به ظاهر مدارج دانشگاهی پس از کارشناسی را طی نکرده است، اما چون چشمه ای جوشان و با عشقی ژرف و تلاشی مداوم در رشته های گوناگون ادبی، تاریخی، کتاب شناسی، کتابداری و فهرست نگاری مهارت های فوق العاده ای به دست آورده و معلومات دقیقشان در زبان و ادبیات فارسی و مباحث تاریخی در حد فوق تخصص است؛ به زبان های انگلیسی و فرانسه هم تسلط دارد.

ایرج افشار از سنین جوانی به پژوهش، تدوین و نگارش کتاب و مقالات روی آورد. سردبیری، مدیریت و بنیانگذاری نشریات متعددی از جمله سخن، ایران شناسی، آینده، کتابداری، کتاب ماه، نسخه های خطی، فرهنگ ایران زمین، مهر و راهنمای کتاب از جمله کوشش های ارزنده و ماندگارش در حوزه مطبوعات است. تدریس در دبیرستان، دانشگاه و تأسیس نهادها و انجمن های فرهنگی همچون سازمان کتاب، کلوب کتاب، انجمن کتاب و ... بخشی از فعالیت های فرهنگی و علمی اوست. استاد افشار ریاست کتابخانه ملی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران و کتابخانه دانشسرای عالی را نیز عهده دار بوده است. نخستین درس دانشگاهی کتابداری ایران در سال ۱۳۳۶ ش در دانشسرای عالی که در آن زمان بخشی از دانشگاه تهران بود به صورت اختیاری ایجاد گردید و تا سال ۱۳۴۱ ش ادامه داشت.

نادره کاران (سوگنامه ناموران فرهنگی و ادبی) نوشته ایرج افشار، به کوشش محمود نیکویه، تهران، ۱۳۸۳، ۱۱۱۲ ص.

مقالات اسلامی به قلم جی دی پیرستن، تمامی مجلات و نشریات ایرانی و خارجی را جستجو کرد و بعد از این کاوش به مرحله استخراج رسید. او از ابتدا بر این باور بود که بسیاری از مقالات که در جراید و مجموعه‌ها منتشر می‌شود برای مراجعه‌کننده حاوی ارزش نمی‌باشند، بنابراین دست به گزینش و انتخاب زد و فهرست مقالات را براساس موضوع تدوین نمود. او این کار را آهسته و آرام ولی پیوسته و مداوم در طی حدود چهل سال پی گرفت. مجموعه شش جلدی فهرست مقالات فارسی حاصل این زحمت عاشقانه است که ۵۴۲۹۷ مقاله و نوشته را از آغاز (سال ۱۳۲۸ ش) تا سال ۱۳۷۶ ش دربر می‌گیرد، به این صورت:

جلد اول از آغاز (سال ۱۳۲۸ ش) تا سال ۱۳۳۸ ش، ۵۹۹۳ عنوان مقاله، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۰؛ جلد دوم از ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۵ ش، ۴۶۴۲ عنوان مقاله، دانشگاه تهران، خرداد ۱۳۴۸؛ جلد سوم، ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۰ ش، ۵۴۵۸ عنوان مقاله، دانشگاه تهران و مؤسسه انتشارات فرانکلین؛ جلد چهارم، ۱۳۵۰ تا ۱۳۶۰ ش، ۱۱۴۸۶ عنوان مقاله، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۹؛ جلد پنجم، ۱۳۶۱ تا ۱۳۷۶، ۱۲۷۵۹ عنوان مقاله، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴؛ جلد ششم، ۱۳۷۱ تا ۱۳۷۶ ش، ۱۳۹۵۹ عنوان مقاله، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و نشر فهرستگان، تهران، ۱۳۸۳. بعد از تدوین جلد ششم، افشار این کار را ادامه نداد و درباره تعطیلی آن در مجله جهان کتاب، شماره سیزده و چهارده، نوشت: «مجلد ششم آخرین جلدی است از این فهرست که من گردآوری کرده‌ام. در اولین شماره مجله بخارا نیز پایان این فهرست‌نگاری را اعلام کرد: «... زمانه دیگر شده است و من دگر شده‌ام، نیروی کار و افق آرزو کاستی گرفته، جز این، پراکندگی و گستردگی و شمار روزافزون مجله‌ها و نشریه‌ها و ... نرسیدن آنها به گردآورنده موجب آن شده است که باید دست از کار کشید و دنباله گرفتن چنین کاری را اگرچه برای پژوهش‌های ایرانی لازم و ضروری است، از دیگری انتظار داشت» و سرانجام در یادداشتی بر جلد ششم نوشت: «اوراق این دفتر بسته می‌شود. ادامه آن از سوی من دنبال نشده است و هرکس دلسوزی کند و به ادامه این کار پردازد پژوهندگان را یاری خواهد کرد». نیمی از عمر با برکت ایرج افشار با این فهرست، گذشته است. آنچه هنوز دغدغه این محقق سترگ است، سرنوشت کارش می‌باشد. خوشبختانه با

تدریس این درس به عهده ایرج افشار که از مؤثرترین افراد در حوزه کتابداری در دوران معاصر است، بود. انتشار کتاب «سیر کتاب در ایران» به قلم ایرج افشار از سوی انتشارات امیرکبیر و به مناسبت برگزاری هفته کتاب در آبان و آذر ۱۳۴۴ ش یکی از فعالیت‌های اثرگذار و توجه‌برانگیز در حوزه نشر منابع کتابداری بود. ایرج افشار به نقاط گوناگونی از ایران و برخی مناطق جهان سفر کرده است و از این سفرها یادداشت‌ها و خاطرات و سواد و بیاض‌های ارزنده‌ای فراهم نموده است. کار مطبوعاتی را از سال ۱۳۲۳ ش آغاز کرد و در احیا و انتشار آثار و متون مربوط به ایران‌شناسی از محققان برجسته روزگار ماست و در این مقوله استادی برجسته به نظر می‌رسد.

او موجب گردید خاطرات اعتمادالسلطنه در اختیار محققان و علاقه‌مندان قرار گیرد و نیز کتاب المآثر و الآثار این نویسنده و رحل عصر ناصری به اهتمام وی طبع و نشر یافت. او به صرف چاپ این اثر اکتفا نکرد و در یک جلد ضمیمه آن تعلیقات حسین محبوبی اردکانی را آورده و در سومین جلد، فهرست‌های چندگانه تاریخی، جغرافیایی و مدنی را استخراج و تنظیم نمود. به مدد همت این محقق پراج بود که خاطرات عین السلطنه در یازده جلد به بازار نشر عرضه گردید و چون منبعی مهم و حاوی اطلاعات تاریخی ارزشمند و نکته‌های رجالی به کتابخانه‌ها راه یافت. ۲۱ دوره مجله راهنمای کتاب و نیز پانزده سال مجموعه مجله آینده که با مدیریت او به زیور طبع آراسته گردید دانشنامه‌ای تاریخی، فرهنگی و ادبی به شمار می‌آید.

سی مجلد فرهنگ ایران زمین که حاصل سی سال تلاش اوست ضمن آن که از منابع مهم پژوهش‌های اسلام و ایران است رساله‌های متعدد تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و علمی را که در گوشه کتابخانه‌ها خاک می‌خوردند از گرد غریب و گمنامی برهاند.

فهرست مقالات فارسی

از سال ۱۳۲۹ ش فکر تدوین فهرست مقالات فارسی در ذهن پویا و جوشان وی نقش بست. ایرج افشار با مشاهده فهرست

پیگیری های آقای عنایت الله مجیدی، مدیر محترم کتابخانه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی و تأیید آقای سید محمد کاظم موسوی بجنوردی، ادامه کار فهرست مقالات فارسی در این مرکز انجام می گیرد. پس از اهدا و انتقال کتابخانه خصوصی استاد ایرج افشار به مرکز مزبور و به وجود آمدن تعلق خاطر افزون تر و پیوند علمی نزدیک تر میان استاد و کتابخانه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، رأی ایشان بر این تعلق قرار گرفت که تنظیم و تدوین و انتشار مجلدات بعدی این مجموعه از جلد هفتم به بعد در این مؤسسه صورت گیرد. در واقع طبع چنین اثری که مکمل پژوهش های ایران شناسی به شمار می رود از اهداف این مرکز است. به این منظور شورایی از پژوهشگران این تشکیلات برای نظارت بر کار به وجود آمد که زیر نظر استاد ایرج افشار فعالیت می کند.

تلاش های دیگر

کارگزاران سنگ دیگر ایرج افشار مجموعه پژوهش های ایران شناسی با عنوان ذموااره دکتر محمود افشار است که تاکنون چهارده جلد آن از جانب بنیاد موقوفات محمود افشار که وی سرپرستی آن را عهده دار است، به طبع رسیده است. این تلاش نیز به لحاظ اشمال بر حوزه های گوناگون تمدن و فرهنگ ایران درخور توجه می باشد. در سال ۱۳۸۲ فهرست موضوعی آثار و نوشته های چاپ شده ایرج افشار که به سال های ۱۳۲۳ تا ۱۳۸۱ ش مربوط است در لوس آنجلس امریکا از جانب مؤسسه پریتتاب در دوست صفحه درج گردید. سالشمار زندگی افشار نیز از سوی فرزندان اش بایک (یادش گرامی باد)، بهرام، کوشیار و آرش گردآوری گردید. در سال ۱۳۸۳ نیز آرش افشار پیوست فهرست موضوعی آثار پدر را در سال های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۳ منتشر نمود. بر اساس این فهرست، استاد افشار تا امروز حدود ۲۷۰ جلد کتاب در زمینه های متون فارسی، تحقیقات ایرانی، کتابداری، کتاب شناسی، فهرست، منابع تاریخ دوره قاجار، تصحیح آثار گوناگون و ... منتشر کرده است و بیش از سی عنوان کتاب تحت طبع دارد. انتشار بیش از دو هزار عنوان مقاله و یادداشت در موضوعات ایران شناسی، کتاب شناسی، نسخه های خطی، سفرنامه، جغرافیای تاریخی، زبان و ادبیات فارسی، سرگذشت مشاهیر علم، ادب و فرهنگ، برگ زرین دیگری از عمر پر بار این محقق کوشاست.

بر اینها باید نکته های ناب و خواندنی را اضافه کرد که تحت

عنوان «تازه ها و پاره های ایران شناسی» در مجلات کلک و بخارا چاپ شده یا در حال طبع است. همچنین تذکرات، اصلاحات لغوی، نحوی، ادبی، اعلام تاریخی و جغرافیایی و ... را که ایرج افشار طی یادداشت ها و نامه هایی برای نشریه ها و برخی مراکز فرهنگی و علمی ارسال نموده و غالباً هم به چاپ رسیده اند، خود مجموعه ای نفیس و چند جلدی را به وجود می آورد. یادآوری های سودمندی که علاوه بر تهذیب و منقح نمودن مقالات و نوشته های مؤلفان، مترجمان، مصححان برای دیگر خوانندگان لطافت و جذابیت ویژه ای دارد. نامه های ایشان به نویسندگان و مشاهیر علم، ادب و فرهنگ در سراسر ایران و رجال کشورهای همسایه، خاورمیانه و محققان اروپایی و امریکایی و نیز نامه هایی که وی از این بزرگان دریافت کرده است حاوی نکته ها و مطالبی آموزنده است که در صورت تدوین برای خوانندگان جلوه های جالبی دارد.

به پاس خدمات علمی، فرهنگی و پژوهشی ایرج افشار مجموعه سه جلدی ارج نامه ایرج به خواستاری و اشراف محمدتقی دانش پژوه و عباس زریاب خویی و به کوشش محسن باقرزاده به سال ۱۳۷۷ در انتشارات طوس طبع گردید.

کاری سترگ

کتاب نادره کاران در سال ۱۳۸۳ از سوی نشر قطره در قطع وزیری و با ۱۱۱۲ صفحه انتشار یافت. این کتاب شامل شرح حال یا اشاره به زندگی و خاطراتی از مشاهیر و نامداران معاصر است که از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۸۱ ش در ایران می زیسته اند و منشأ خدمات و آثاری سودمند و اثرگذار گردیده اند. کتاب دربرگیرنده سرگذشت کوتاه، متوسط یا بلند ۶۱۰ نفر از ناموران فرهنگی و فرهنگ دوستان دلباخته است که در پنجاه و چند سال اخیر در گذشته اند و نام آن از این بیت شعر ملک الشعرای بهار که در سوگ لطفعلی صورت گر سروده شده، گرفته شده است:

گر نادره معدوم شود هیچ عجب نیست

کز کاخ هنر نادره کاران همه رفتند

من) مجله آینده را تأسیس کرده بود عصر روزهای سه شنبه را به پذیرایی ادیبان و شاعران و دل‌بستگان کمالات ملی اختصاص داده بود. اگرچه مجله آینده در سال ۱۳۰۶ خاموش شد، ولی آن جلسات منظم تا اوایل سال ۱۳۱۵ در تهران برگزار می‌شد. به طور مثال هنوز چهره آن روزگاری حیدرعلی کامالی، مصطفی فاتح، علی دشتی‌الهیاری صالح، نصر السلطان مین‌باشیان، علی پاشا صالح، رشید یاسمی... را که از شش هفت سالگی خود دیده بودم به یاد می‌آورم. پس از آن که پدرم خانه‌اش را به باغ فردوس شمیران انتقال داد دوستانش تابستان‌ها به سراغش می‌آمدند. از این دوران هم تشریف آوردن ملک الشعرای بهار، دکتر صادق رضازاده شفق، دکتر قاسم غنی، محمود فرخ، ابراهیم پور داود، حبیب یغمایی، عباس اقبال از یادم نرفته است. می‌خواهم عرض کنم که احترام گذاردن به این قبیله با شیر من اندرون شده است و با جان به در رود».

چگونگی تدوین کتاب

محمود نیکویه که از فضیلات خطه شمال کشور ایران است سال‌های متممادی درباره نویسندگان، محققان و خادمین فرهنگ ساز معاصر، پژوهش‌هایی نموده است و مشغول فراهم سازی مجموعه‌ای تحت عنوان فرهنگ پژوهشگران می‌باشد، از این روی مقالات نشریات گوناگونی را فراهم آورد تا آن که متوجه گردید نوشته‌های ایرج افشار خود حجم قابل ملاحظه‌ای را تشکیل می‌دهد و می‌تواند در قالب کتابی مفید و خواندنی نشر گردد. به دنبال این طرح، تمامی یادداشت‌های افشار را که در سوگ افراد در مجلات گوناگون درج شده بود استخراج نمود و با وی مکاتبه کرد تا اگر اجازه دهد به صورت یکجا همه آنها چاپ گردد. ایرج افشار پذیرفت که این کار صورت پذیرد، اما چیزی از نوشته‌ها کوتاه نشود و هر چه در جراید آمده است به همان شکل در کتاب بیاید و تأکید نمود آنها را به طبع برسد که درباره افراد متوفی است.

ناگفته نماند ایرج افشار با اغلب اشخاصی که در این مجموعه معرفی گردیده‌اند مکاتبه داشته و از هر کدام نامه‌هایی دارد که در پایان برخی از گفتارهای حاضر بخش‌هایی از آنها آمده است، اما به دلیل رعایت اختصار و ایجاز از درج متن نامه‌ها خودداری شده و صرفاً به ذکر نامه‌هایی که در متن گفتار آمده، اکتفا شده است، همچنین از آوردن عکس‌های دسته‌جمعی که در متن مقالات آمده امتناع گردیده است.

کتاب با مقدمه‌ای از ایرج افشار و سخنی از تدوین‌کننده کتاب یعنی محمود نیکویه آغاز می‌گردد. نوشتار حاضر شامل دو بخش است. قسمت اول که تا صفحه ۱۰۰۳ می‌باشد شامل مشاهیر ایرانی است و دومین بخش که تا پایان کتاب را در بر می‌گیرد به معرفی ایران‌شناسان اختصاص دارد. فهرست سالشمار نام‌های نادره کاران، به ترتیبی که در کتاب آمده است، زینت بخش آغاز کتاب است و فهرست الفبایی آنان درج شده است. نادره کاران حاصل قریب به نیم قرن گزیده‌نویسی و خاطره‌نویسی درباره افرادی است که با زبان فارسی و مسائل ایران‌شناسی و مانند آن مأنوس و مألوف بوده‌اند. نویسنده با بسیاری از این ناموران دوستی، همکاری علمی و قلمی و نیز مکاتبه داشته است و این واقعیت، ویژگی‌های نادره کاران را از دیگر کتب شرح حال ممتاز و برجسته می‌نماید.

این سرگذشت‌نامه که بهتر است آن را سوگنامه نام نهمیم حاوی نوشته‌هایی است که قبل از این، ایرج افشار به مناسبت درگذشت نامداران فرهنگی در مجلات جهان‌نو، مهر، فرهنگ ایران زمین، سخن یغما، کتاب‌های ماه، راهنمای کتاب، آینده، آدینه، کلک و بخارا درج نموده است.

استاد ایرج افشار برای برخی از بزرگان به مناسبت‌های گوناگون چندین بار و در چندین جا و طی مراحل مطالب و یادداشت‌ها و خاطراتی را قلمی نموده است که تدوین‌کننده تمامی آنها را بر حسب مسیر زمانی ذیل شرح حال هر کدام آورده است.

بسیاری از این بزرگان ادب و فرهنگ و سیاست را ایرج افشار در خانه پدری دیده و طبعاً همین دیدارهای ایام کودکی بود که موجب گردید سرگذشت آنها را قلمی نماید. از این جهت حدود پنج دهه قبل سرگذشت ۲۸ نفر از محققان و ادیبان را به رشته تألیف درآورد و در صورت کتابی تحت عنوان نثر فارسی معاصر (تهران، ۱۳۲۹ ش) به چاپ رسانید و در ذیل مقدمه همان کتاب به صورت اشاره‌ای گذرا آثار نوزده دانشور دیگر را معرفی کرد؛ ایرج افشار در مقدمه کتاب می‌نویسد:

«از روزگاری که پدرم در تیرماه ۱۳۰۴ (سه ماه پیش از تولد

از آن جا که در متن اصلی، تاریخ تولد و وفات برخی از نامداران نیامده است، آقای نیکویه کوشیده است موارد فوت افراد را از منابع دیگر به دست آورد، ولی نتوانسته است در مواردی تاریخ تولد آنها را مشخص کند. نوشته‌ها و یادداشت‌های کتاب به ترتیب سنواتی تنظیم شده و در میان هر سال هم ذکر هر ماه شده است. همچنین در باره دانشمندانی که مطالبی به تفصیل درباره آنان آمده است کوشش بر این بوده که در ابتدای همان سال و در خصوص اشخاصی که مختصر معرفی شده‌اند در پایان همان سال با عنوان «دیگر در گذشتگان» سخن گفته شود.

سخنی با کوشنده کتاب

طبیعت یادداشت‌های متعدد آن هم در مجلات، مجموعه‌ها، آثار متنوع و نیز تألیف آنها در سال‌های گوناگون ایجاب می‌کند نوشتار حاضر که تمامی این مطالب را با ویژگی‌های متفاوت در بر گرفته است به لحاظ یکدستی و یکنواختی مشکلاتی داشته باشد، امید می‌رود که نیکویه این نارسایی را در طبع‌های بعدی برطرف کند و از نظر ویرایش، ساختار متن و مانند آن کتاب را سامان دهد.

ذیل شرح حال برخی افراد به نام اشخاص، مکان‌ها یا مواردی اشاره شده که امکان دارد برای خوانندگان روشن نباشد، تدوین‌کننده می‌تواند با آوردن پاورقی و تذییل این کاستی را ترمیم نماید.

بر حسب آگاهی‌ها، آشنایی‌ها و نوع یادداشت‌های ایرج افشار برخی شرح حال‌ها بسیار طولانی‌اند و می‌توان گفت کامل‌ترین و جامع‌ترین آنها به مجتبی مینوی اختصاص دارد، این نوشتار تمامی ابعاد زندگی مینوی از قبیل اخلاق و رفتار مینوی، خاندان و خانواده، ارتباط وی با سایر محققان، روش پژوهش و تحقیق، آشنایی با مستشرقان، مسافرت‌ها، کتابخانه مینوی، مکاتبات وی با دیگران، فهرست آثار و نوشته‌ها را دربر می‌گیرد. شرح حال افرادی چون عباس اقبال، دهخدا، آیتی، قریب، صدر هاشمی، فخرالدین شادمان، مهدی بیانی، پورداوود، تقی‌زاده، فروزانفر، رضازاده، مصاحب، محدث ارموی، همایی، علی اصغر حکمت، مشکوة، نصرالله فلسفی، فرزاد، دشتی، ابراهیم دهگان، ابوالقاسم پاینده، غلامحسین ساعدی، ذبیح‌الله منصوری، محمد مشیری، حسین خدیو جم، کریم کشاورز، مدرس رضوی، سید جلال‌الدین تهرانی، احسان طبری، داود منشی‌زاده، حسن

نراقی، غلامحسین یوسفی، کرامت رعنا حسینی و ... در عین ایجاز و اختصار نیز همراه با معرفی آثار توأم است، ضمن این که از نظر حجم برخی از آنها قابل توجه‌اند، اما در معرفی برخی دیگر که تعداد آنها کم نمی‌باشد به ذکر خاطرات و برخی مطالب دیگر از قبیل روش کار اکتفا گردیده و آثار آنان نیامده است، ضمن این که صرفاً در چند سطر از عده‌ای دیگر سخن گفته شده است. شایسته است گردآورنده این مجموعه این شرح حال را کامل نداند، آثار آنها را ذکر کند خصوص آن که ایرج افشار در مقدمه یادآور می‌شود: «از صاحبان این ترجمه‌ها پس از وفاتشان کتاب‌هایی از نوشته‌های یا مجموعه‌ای درباره آنها چاپ شده است که می‌باید نشانی آنها به سرگذشتشان افزوده می‌شد، ولی این کاری است گران که اکنون در توانایی من نیست». موجب تأسف است که آقای نیکویه در مقدمه کتاب به آوردن شرح حال ایرج افشار کم لطفی نشان داده است. آقای نیکویه باید مشخص کند در گذشتگان در کجا دفن شده‌اند و اگر در بنایی ویژه مدفونند مشخص گردد و اگر امکان دارد در حد لزوم و ضرورت از بازماندگان آنان سخن بگوید و اگر برایشان همایش، بزرگداشت و یادنامه‌ای فراهم گردیده، مشخص شود. آوردن تصاویری حداقل از برخی مشاهیر می‌تواند بر ارزش کتاب بیفزاید، به علاوه کتاب از فهرست اعلام اشخاص، مکان‌ها، کتاب‌ها، قبایل و مانند آن برخوردار نیست که باید به این مهم اقدام گردد. این تذکرات صرفاً به منظور هر چه بهتر عرضه گردیدن کتاب قلمی گردید و نکاتی که بدان اشاره شد هرگز از ارزش کتاب و اهمیت اطلاعات سودمند آن نمی‌کاهد، به ویژه آن که برخی شرح حال‌ها برای نخستین بار است که درباره افراد نوشته می‌شود و در اختیار عموم قرار می‌گیرد و درباره آنان نمی‌توان در دیگر منابع، اطلاعاتی به دست آورد و می‌توان گفت هیچ محقق و شرح حال نگاری نمی‌باشد که خود را از این اثر بی‌نیاز ببیند، ولی همه یا حداقل اکثر خوانندگان انتظار دارند کتاب در چاپ‌های بعد با شکل کامل‌تر و منقح‌تری در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد.

